

З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Марина Ткачук

ТКАЧУК Марина Леонідівна — старший викладач кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету "Києво-Могилянська академія", кандидат філософських наук. Автор низки статей з питань академічної філософії в Україні та російської релігійної.

Постійна авторка нашого часопису.

ОРЕСТ НОВИЦЬКИЙ: ДОЛАЮЧИ ЗАБУТТЯ

Ім'я О.М.Новицького навряд чи добре відомо сучасному читачеві. Його не згадують ні осяжні енциклопедії, ні словники. Спадщина мислителя не вивчена: за традицією односторонності, започаткованою ще М.Г.Чернишевським (див. далі), його твори оцінювали, ніколи їх не читаючи. "Запеклий ворог матеріалізму", "ретроград", "апологет християнства та самодержавства", "компілятор", не вартий уваги, — таким постає Новицький у радян-

© М.Ткачук, 1996

ській історико-філософській літературі. Які поверхові, неадекватні і просто облудні оцінки! Адже були і протилежні відгуки. У дожовтневий період ім'я Новицького як науковця та особистості було у великій пошані, а його твори такі авторитети як В.Розанов, П.Флоренський, Г.Флоровський, О.Лосєв, Д.Чижевський та інші визнавали значним внеском у скарбницю вітчизняної культури.

Яким насправді був світогляд Новицького? В чому полягає його значення в історії української та російської філософської думки? Спробуємо якоюсь мірою заповнити прогалину прикрого забуття.

Орест Маркович Новицький народився 25 січня 1806 року в селі Пилипи (Новоград-Волинського повіту), що на Волині¹. За походженням він належав до старовинного дворянського роду, але і дід його, і батько були священиками. Волинсько-шляхетське походження відбилося на владі Новицького у притаманних йому світськості, витонченості, навіть франтуватості, про що його студенти склали свого часу пісню:

Неподражаемая штанность,
и баки черные до плеч².

У родині Новицьких поважали освіченість. Батько добре володів латиною і весь вільний час віддавав читанню латинських класиків. Багато уваги він приділяв освіті дітей — старші брати Ореста вчилися у Київській духовній академії, молодшого сина він навчав сам. Ще змалку Орест виявив великі здібності до самостійного мислення, навіть батько відчув у ньому майбутнього філософа. Згадуючи на схилі літ це батьківське пророцтво, Новицький жартував: якщо я і не був філософом, то принаймні професором філософії³.

¹ Див.: Новицький О.М. Автобиографическая записка. — Ін-т рукопису АН України. — Ф.201. — № 1. — Л.1.

² Див.: Романович-Славатинський А. Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843 — 1854 роках // З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. — Кн. I. — К., 1994. — С.161.

³ Див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета Св.Владимира. 1834 — 1884. (Сост. и ред. В.Иконникова). — К., 1884. — С.490.

У десятирічному віці хлопчик вступив до Острозького духовного училища, а потім до семінарії, яку закінчив першим учнем. Наприкінці 1827 року Новицький починає навчання у Київській духовній академії. Духовний заклад зобов'язував, звичайно, до відповідної специфіки мислення, але у другій чверті минулого століття філософія набуває тут неабиякого розквіту. Цьому сприяла подвижницька діяльність арх. Інокентія (Івана Борисова) — вихованця, професора і ректора (1830 — 1840) Академії. Саме він стояв коло витоків тієї релігійно-філософської школи, з якої вийшли О. Новицький, П. Авсенев, Й. Міхневич, С. Гогоцький, П. Юркевич.

У житті Новицького Інокентій відіграв особливу роль. Коли київський митрополит Євген (Болховітінов) висловив йому — на той час ректорові Академії — прохання рекомендувати когось із студентів останнього курсу, хто зміг би написати твір про духовборів, Інокентій запропонував на цю тему саме Новицького. Так народилася перша праця філософа — “Про духовборів”¹, захищена 1831 року як магістерська дисертація.

Після закінчення Академії (1831) магістр богослів'я і словесних наук був призначений професором філософії до Полтавської семінарії у Переяславі², але тільки-но з'явилася вакансія в Києві, був переведений до Академії бакалавром польської мови і філософії. Коли тодішній попечитель Київського учбового округу Є. Ф. фон-Брадке звернувся до Інокентія з проханням рекомендувати йому викладача філософії для Університету, той одразу ж запропонував кандидатуру Новицького. За згодою митрополита і за обранням університетської Ради О. М. Новицький був запрошений до Університету і 17 жовтня 1834 року розпочав тут свої лекції³.

¹ Надрукована в: “Опыты студентов Киевской духовной академии V курса” (К., 1832) і окремою брошурою (К., 1832).

² Про перебування Новицького у Полтавській семінарії д. в.: Биографический словарь... — Цит. вид. — С. 495 — 496, а також спогади Думітришкова К. Д. // Полтавские Епархиальные Ведомости. — 1865. № 19. — Часть неофиц. — С. 217 — 245.

³ Ще майже рік він продовжує викладати і в Академії, але у серпні 1835 року звільняється звідти і остаточно стверджується в Університеті.

В історію Київського університету Орест Новицький увійшов як перший професор філософії. Впродовж шістнадцяти років він викладав історію філософії, логіку, психологію, “моральну філософію у поєднанні з природним правом”, засади педагогіки¹, неодноразово обирався на посаду декана першого відділення філософського факультету (1838 — 1839, 1840 — 1841, 1845, 1846 — 1850)². Висока культура, різнобічні знання, ораторська майстерність здобули Новицькому глибоку повагу і любов студентів. “Лекції Ореста Марковича з психології, логіки і стародавньої філософії, — згадував відомий педагог і громадський діяч, випускник Київського університету М.К.Чалій, — принесли безсумнівну користь нашому розумовому розвитку. Читання його відзначалися неабиякою ясністю і повністю викладу і містили у собі великий інтерес для слухачів. ...Прослухавши у нього курс психології і логіки у перші два роки..., ми непомітним чином відчули себе здатними розуміти філософські твори і розмірковувати про абстрактні предмети з логічною послідовністю. ...Багато чого нам з'явилось в іншому світі і в науці, і в житті”³.

На жаль, викладацька діяльність Новицького була припинена тими сумно відомими обставинами, в яких опинилася вітчизняна наука взагалі і філософія зокрема у середині минулого століття. Наприкінці 40-х років російський уряд, наляканий революціями у Західній Європі, рішуче запроваджує найсуворіші заходи щодо викладання суспільних наук. Університетські лектори були зобов'язані затверджувати детальні програми своїх курсів на факультетських зборах і в ректора, кожна з програм підлягала цензурі. Новицький згадує, як на його лекціях кожного разу з'являвся якийсь старенький чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі Бібікові, а пізніше й ад'ютант Бібікова Лермонтов⁴. 1850 року, аби “вберегти” юнацтво від

¹ Див.: История имп. университета Св.Владимира. Сост. проф. М.Владимирский-Буданов. — К., 1884. — С.512 — 516.

² Див.: Биографический словарь... — С.510. До першого відділення філософського факультету належали гуманітарні кафедри.

³ Чалій М. Із спогадів про університет та викладачів (30 — 40 роки XIX ст.) // З іменем Св.Володимира. — Цит. вид. — С.244.

⁴ Див.: Биографический словарь... — Цит. вид. — С.511 — 512.

“привабливих мудрощів новітніх філософських систем”, уряд узагалі заборонив викладати філософію в університетах, зокрема і в Київському. Тезу тодішнього міністра народної освіти кн.Ширінського-Шихматова — “користь філософії не доведена, шкода від неї можлива” — наполегливо втілювали в життя. Залишилися логіка і психологія, але читати їх було доручено професорам богослів’я (у Києві — прот.Скворцову), котрі повинні були працювати за програмою, створеною Московською духовною академією і затвердженою Синодом. Викладачів філософії було звільнено з університетів.

З вересня 1850 року і майже до кінця життя Новицький працював на посаді цензора Київського цензурного комітету. Помер філософ 4 червня 1884 року, не доживши кількох тижнів до п’ятдесятирічного ювілею Університету, почесним членом якого був обраний напередодні. Свій останній притулок Орест Новицький знайшов на цвинтарі Кнево-Флоровського жіночого монастиря¹.

Творча спадщина О.М.Новицького чимала: фундаментальні праці, підручники, статті, рецензії з історії філософії і релігії, логіки, психології.

Його дисертація “Про духоборів” — перше серйозне дослідження вірувань, побуту і звичаїв духоборів. Праця мала широкий відгук². В останні роки життя Новицький знову повертається до цієї теми. Перероблена і значно доповнена праця вийшла під назвою “Духоборці. Їхня історія і віровчення” (К., 1882). З розвідок релігієзнавчого характеру також варто відзначити блискуче написаний твір “Про первинний переклад священного Писання слов’янською мовою” (К., 1837).

Велику популярність мали свого часу підручники Новицького з логіки та психології. “Керівництво з досвідної психології”

¹ Див.: Киевские епархиальные ведомости. — 1884. — № 13. — С.587 — 588.

² Август Гакстгаузен — німецький економіст, відомий дослідник російського аграрного устрою і селянської громади — використовував її у своїх наукових розвідках. Див.: Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. — Т.1. — М., 1870; Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни в отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. — СПб., 1856 — 57.

було видано в Києві 1840 року. Розглядаючи психологію як “підготовчу частину філософії”¹, автор наполягає на тому, що “психологія повинна бути наукою досвідною”. Серед тих небагатьох психологів, котрі стали на “належний шлях зображення і пояснення явищ людської душі”², найавторитетнішим Новицький вважав базельського професора Фрідріха Фішера, за яким він викладав психологію в Університеті і склав зазначене керівництво. Йдучи за Фішером, Новицький однак не повторює його буквально, а змінює і доповнює там, де вважає це за потрібне. Головним доповненням філософа є включення до досвідної психології вчення про розум як вищу пізнавальну здібність³.

Видане року 1841 “Керівництво з логіки” — власний переклад курсу логіки того ж Фішера. Досвід викладання логіки і психології переконує Новицького у потребі об’єднати ці два курси. Щоб зрозуміти закони мислення як предмет логіки, треба спочатку дізнатися, що є мислення і якою здібністю душі воно спричинене. Між тим, “мислення не є єдиною дією душі, і здатність мислити не є єдина здатність її; життя нашої душі розкривається багатьма іншими відправленнями”⁴, відомості про які дає психологія. Тому “для вивчення логіки або, що те ж саме, законів мислення, необхідно спершу ознайомитися з поняттями психологічними”⁵. Результатом такого синтезу стала праця Новицького “Стисле керівництво до логіки з попереднім нарисом психології” (К., 1844), що витримало кілька видань і згідно з ухвалою міністерства народної освіти стало навчальним посібником для київських гімназій⁶.

¹ Новицький О.М. Руководство к опытной психологии. — К., 1840. — С.III.

² Там же. — С.IV.

³ Це вчення Новицький виклав спочатку у статті “Про розум як вищу пізнавальну здібність” // Журнал министерства народного просвещения. — 1840. — Ч.27. — № 8. — С.125 — 142.

⁴ Новицький О.М. Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии. — К., 1844. — С.I.

⁵ Там же.

⁶ Див.: История имп. университета Св.Владимира. — С.513.

Серед суто філософських праць Новицького особливе місце посідає його промова “Про закиди до філософії в теоретичному і практичному відношенні, їхню силу і вагу”, проголошена на урочистих зборах Київського університету 15 липня 1837 року і видана друком¹. Саме цю промову Г.Г.Шпет оцінював як “перший російський філософський твір, написаний зі справжнім філософським смаком, чуттям і прихильним розумінням завдань філософії, як свого роду єдиного і незмінного різновиду культурної творчості”².

Але найважливіше значення у спадщині Новицького мають його історико-філософські твори, серед яких — “Нарис індійської філософії”³ (перший в Україні та Росії) і фундаментальна чотиритомна праця “Поступовий розвиток стародавніх філософських учень у зв’язку з розвитком язичницьких вірувань” (К., 1860 — 61). Це була, як зазначав пізніше Д.Чижевський, “відповідь Новицького на заборону філософії. Без усякої особистої користі він виконав колосальну дослідчу працю. Книга Новицького написана самостійно і в певних частинах не втратила інтересу аж досі, що для праці історичного характеру є надзвичайна рекомендація”⁴. В.Розанов відзначав “Поступовий розвиток...” О.Новицького як “єдину цілісну історію стародавньої філософії у російській науковій літературі”⁵. Ця “серйозна і цінна праця, — вважав він, — стоїть набагато вище за досить поширену... “Історію філософії” Л’юїса, в якій, наприклад, філософські поняття Арістотеля переплутані найнеможливішим чином”⁶. Високо поцінював працю О.Новицького

¹ Див. Новицкий О.М. Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношении; их силе и важности // Журнал министерства народного просвещения. — Ч.17. — 1838. — С.229 — 329, а також окрема брошура (К., 1838).

² Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии // Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Д., Шпет Г.Г. Очерки истории русской философии — Свердловск. 1991. — С.423

³ Див.: Журнал мин. нар. просв. — 1844. — Ч.41. — С.151 — 203; Ч.43. — С.99 — 118; 1846 — Ч.52. — С.1 — 53.

⁴ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні — К., 1992. — С.103.

⁵ Розанов В. Замітки о важнейших течениях русской философской мысли в связи с нашей переводной литературой по философии // Вопросы философии и психологии. — М., 1890. — № 3. — С.6.

⁶ Там же. — С.1.

го Г.Флоровський¹. У відомому творі “Античний космос і сучасна наука” О.Лосев широко використовує матеріали, зібрані київським філософом, особливо викладаючи погляди піфагорійців. Великі уривки з так званого “священного слова” останніх Лосев наводить саме у перекладі Новицького, а також відзначає майстерність його викладу і критики Арістотеля².

Але сучасники сприйняли працю Новицького зовсім по-іншому. Не обминув її, на жаль, своєю увагою такий славетний “фахівець” з усяких філософських і наукових питань, як М.Г.Чернишевський. В № 6 “Современника” за 1860 рік він опублікував (без підпису) рецензію на твір Новицького “Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень...”³. Розтягнувши на шість (!) сторінок тривіальну думку про те, що в історії людства, як і в русі війська, одні йдуть вперед, а інші відстають, рецензент переходить, зрештою, до “критичного розбору”. Власне кажучи, ніякого “розбору”, а тим паче ніякого наукового аналізу неупереджений читач тут не знайде. Є лише шалена “критика”, неаргументована і безпідставна (на кшталт тієї, якої трохи пізніше “удостоївся” П.Д.Юркевич⁴). Не гаючи часу на якісь конструктивні заперечення, не гаючи часу навіть на читання всієї праці (у кращому разі “рецензент” обмежився передмовою), Чернишевський накидається з усією палкістю завзятого “антропологічного матеріаліста” не тільки на твір, але і особисто на самого Новицького, з котрим не був навіть знайомий. Вражає зухвалий і відверто зневажливий тон. Звинувативши киянина у цілковитій відсталості, Чернишевський безапеляційно проголошує його працю не тільки не корисною, але шкідливою⁵. “Пан Ор.Новицький, — пише він, — запозичив головні ідеї своєї

¹ Див.: Флоровский Г. Пути русского богословия. — Париж, 1983. — С.241 — 242.

² Див.: Лосев А.Ф. Античный космос и современная наука. — М., 1927. — С.22 — 26, 492.

³ Див.: Чернышевский Н.Г. Соч.: В 2-х тт. — Т.2. — М., 1987. — С.235.

⁴ Див.: Тихолаз А.Г., Запорожець М.О. Історичні уроки однієї суперечки (П.Юркевич проти М.Чернишевського) // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 7. — С.124 — 147.

⁵ Див.: Чернышевский Н.Г. Соч. в 2-х тт. — Т.2. — С.235.

книги з... відсталих німецьких філософів, котрі викладають мо-
вою Канта, Шеллінга і Гегеля середньовічні ідеї. Наскільки він
сам попрацював над перефарбуванням середньовічних ідей у
кантівський або гегелівський колір, ми не знаємо, та і нікому
немає великої необхідності знати"¹. За переконанням рецензен-
та, Новицький лише "уявляє себе філософом"², насправді ж він
і не філософ, і не богослов: "...у п.Ореста Новицького не дістало
ні часу, ні сил ґрунтовно вивчити ні релігію, ні земну науку"³.
Звичайно, цей професор має окремі достоїнства — "він пише
з дотриманням правил граматики, вміє ставити сполучники і
прийменники у належних місцях і ґрунтовно знає вчення про
розділові знаки" (с.236), але "якщо б він зробився місіонером
між бурятами чи тунгусами, він став би займатися справою
справді корисною і хвальною" (с.242), замість того, щоб писати
нікому не потрібні книжки. Такий остаточний вирок
М.Чернишевського.

Звичайно, Новицький, ознайомившись із подібним опусом,
ні на мить не вагався з відповіддю, яку без перебільшення можна
вважати зразком філософської полеміки⁴. Добре обізнаний не
лише у "відсталих філософських теоріях, але і в "найпере-
довіших", Новицький відразу впізнав в анонімному рецензенті
автора (доречі теж анонімного) "Антропологічного принципу в
філософії" і дуже швидко зрозумів, чому "воїєвничий мате-
ріаліст" не обминув його праці і чому саме вона викликала в
нього "скрегіт зубовний". Головна причина — що його праця
стоїть у супереччя вульгарно-матеріалістичній точці зору, яку має
рецензент, точці зору, що заперечує духовне в людині і бачить
в ній лише те, що бачить медицина, фізіологія і хімія, точці
зору, що зводить людину до тварини і всю складність її психіки
та поведінки пояснює лише "тваринними інстинктами". Звідси

¹ Там же — С.236.

² Там же — С.240.

³ Там же.

⁴ Див.: Новицький О.М. Несколько слов в ответ на рецензию соч. "Постепенное развитие философских учений и пр.", помещенную в "Современнике" // Постепенное развитие древних филос. учений... — Т.IV. — К., 1861 — С.I — ХХ.

зрозумілий і той шалений опір, який викликає у рецензента навіть спроба поставити філософію поруч з релігією, поготів визнати останню, як це робить Новицький, вищою за філософію. Не принижуючись, на відміну від Чернишевського, до особистих образ (киянин підкреслено ввічливий), з усією професорською сумлінністю і скрупульозністю Новицький аналізує ті джерела, з яких виходить його опонент. Не докоряючи йому в матеріалізмі, бо “кожне вчення, навіть і матеріалістичне, в історичному русі думки має право на існування у шереху інших учень”¹, Новицький показує, що свої “передові” ідеї рецензент залозичив у вульгарних німецьких матеріалістів. Але бути послідовником такого матеріалізму не велика честь. Гідні поваги природознавці, котрі пояснюють людський організм з матеріальних підстав, але не ті “поверхові філософи, котрі з відкриттів у галузі фізичного світу і всупереч здоровому глузду роблять висновки, які заперечують духовний бік буття”². “Жоден матеріаліст не спростував ще позитивним чином дійсності світу духовного та істин, що його стосуються, жоден ще не докинув жодного розумного слівця до пояснення походження наших вищих душевних здібностей, наприклад свободної волі і совісті, з хімічного процесу матерії; і тому матеріалісти зустрічають кожний антиматеріалістичний твір із розлюченням і ненавистю і, таємно тамуючи власну неміч, вміють тільки глузувати і знущатися”³ над творами, подібними до твору Новицького.

З великим болем сприймає київський філософ запровадження “матеріалізму, взятого напрокат”⁴, на вітчизняному ґрунті: “В Германії матеріалізм має, принаймні, історичний смисл, як крайня протидія межово-напруженому ідеалізму Гегеля; але який смисл може мати він у нас, коли він є лишень один із перехідних моментів у розв’язку такого питання (про відношення думки і буття), в розвитку якого не брали ми ніякої участі і яке складає

¹ Новицький О.М. Нех кілька слов... — Цит.вид. — С. VI.

² Там же. — С. IX.

³ Там же. — С. XV.

⁴ Там же. — С. X.

історичне завдання іншого, а не нашого народу?"¹. Запровадження такого матеріалізму серед молодого покоління, котре "після десятирічного закриття в Університетах кафедр філософії... не підготовлене для спростування навіть найнісенітнішого вчення", — пише Новицький, — справа неважка, але шкода від неї невимірна. "Фанатизм у галузі науки ще менше виправданій, ніж у справах релігії"².

Тривога Новицького виявилася немарною. Виховування в молоді нігілізму, проголошення "відсталою", а тому не потрібною, всієї багатовічної історії думки, підміна наполегливого пізнання мудруванням з чужого голосу, відрив від власних духовних коренів уже за життя мислителя стримували розвиток вітчизняної філософської думки. Вже тоді "прогресова" інтелігенція встала на шлях боротьби з інакомисленням, уже тоді вилучали з історії філософії імена, які насправді складають її гордість (досить згадати ще прижиттєве забуття П.Юркевича). "Після критики Чернишевським та Антоновичем філософська діяльність Новицького припинилася"³, — і мимоволі відчуваєш жах від того, з якою легкістю невігластво перемагає освіченість, відверте хамство — справжню культуру, неприховане шанобство — сумлінну і наполегливу наукову працю. Адже дійсно, під натиском дилетантів від філософії справжній фахівець, яким був Новицький, визнав "несвоєчасними" свої філософські штудії і припинив друкувати працю — справу всього свого життя.

Паростки "войовничого матеріалізму" на вельми сприятливому ґрунті розквітли буйним цвітом. Традиції руйнування і таврування, започатковані "революційними науковцями" типу Чернишевського, знайшли гідних спадкоємців — завжди легше знищувати чужі думки, ніж висловлювати й обґрунтовувати власні. Але час усе розставляє по місцях. Принаймні щодо Чернишевського, то вже збуваються пророцькі слова Новицького на його адресу: "Постійне приниження вами інших може

¹ Там же.

² Там же — С.ХІХ.

³ Философская энциклопедия. — Т.ІV. — С.83.

закінчитися рішучим приниженням вас самих”¹.

Але повернемося до філософської спадщини київського професора. У багатьох виданнях радянського періоду зустрінемо ту точку зору, що Новицький — не самостійний мислитель, що праці його “в цілому... мають компілятивний характер”². Якщо штучно обмежитися працями з логіки та психології, то можна винести таке враження. Але ж ці праці мають лекційно-курсний, навчальний характер і адресовані насамперед студентам. Хоча і тут бачимо оригінальні доповнення (“Про розум” та інші). Крім того, професорування Новицького співпало з періодом “пробудження” вітчизняної філософської думки, становлення її категоріального апарату і термінології. Оскільки раніше філософію викладали латиною, Новицькому, котрий читав лекції російською, доводилося самому працювати над термінами, шукати нові слова або закріплювати за ними той смисл, якого вони ще не мали³. І з цього боку “Керівництва” (1844) зіграли помітну роль у науковій культурі свого часу.

Щодо впливів, яких зазнав Новицький у духовному розвитку, то вони дійсно були. Без них не обходиться жоден філософ. Я. Колумбівський вважає, що Новицький “стоїть головним чином під впливом Фіхте старшого, хоча ставиться з великою повагою також до Канта і його спадкоємців”⁴. Уплив Фіхте підкреслюють також В.Чуйко⁵ і О.Введенський⁶. Е.Л.Радлов особливо відзначає вплив Канта і певну схильність Новицького до шеллінгіанства⁷. Д.Чижевський бачить у Новицькому послідовника Гегеля і певною мірою Шеллінга⁸. “Відхилення по гегелізму” відзначає також Г.Шпет⁹, хоча зауважує, що це є саме

¹ Новицький О.М. Несколько слов... — С.ХІХ.

² Философская энциклопедия. — Т.ІV. — С.83.

³ Див.: История имп. университета... — Цит. вид. — С.513.

⁴ Колумбівський Я.П. Философия у русских // Ибервег Ф., Гейтце М. История новой философии в сжатом очерке. — СПб., 1890. — С.537.

⁵ Чуйко В.В. Русская философия // Кирхнер Ф. История философии с древнейшего до настоящего времени — СПб., 1895. — С.333 — 334.

⁶ Введенский А.Н. Судьбы философии в России // Очерки истории русской философии. — Цит. вид. — С.41.

⁷ Радлов Э.Л. Очерк истории русской философии // Там же. — С.157.

⁸ Див.: Чижевский Д.Н. Гегель в России. — Париж, 1939. — С.319 — 320.

“відхилення”, “торкання” до Гегеля, а не свідоме його засвоєння¹.

Якщо зібрати усі наведені міркування разом, це дасть, мабуть, найадекватніше уявлення про ідейні джерела мислителя, бо в його працях відчуваємо і Канта, і Фіхте, і Шеллінга, і Гегеля, але насамперед самого Новицького. Глибока повага до німецьких філософів не робить Новицького сліпим наслідувачем, не заважає їх критичному переусвідомленню. Ідеї німців трансформуються крізь призму вітчизняної традиції, набувають самобутності завдяки своєрідному синтезові з теїзмом.

Новицький розуміє філософію як науку чистого мислення. Вона є думка, що прагне свого повного і систематичного розвитку. Вона є наука чистого мислення, це думка є перше і безумовно-вірогідне знання, істинність якого не залежить від досвіду. Зміст філософії “закладений у глибинах нашого власного духу”². В одвічній свідомості існують три найголовніші предмети: *Я* — дух, що пізнає себе, обмежений зовнішніми речами; *не-Я* — світ зовнішній, що його дух визначає; і зрештою, *Бог* — те, що нічим не обмежене, вище і за дух, і за світ, чинник і кінець усього. Філософія, на думку Новицького, вимагає вічного, безмежного, незмінного, суттєвого, а все це відображається лише в ідеях: “Світ ідей є рідна країна філософії”³. Відповідно до трьох головних предметів у філософії можливі три головні напрямки: 1) наукоподібний розвиток явищ і законів нашого духу; 2) уможливлений і водночас досвідний розвиток законів світу, що існує поза нами; 3) такий, що фокусує ці протилежні полюси в їх началі — Бозі.

Німецька філософія репрезентує перший напрям філософського розвитку, англійська і французька — другий, але жоден з них, переконаний Новицький, не може задовольнити через однобічний розв’язок проблем. Уникнути однобіччя і помилок

⁹ Шпет Г.Г. Пис. вид. — С.420.

¹ Там же. — С.431.

² Новицький О.М. Об упреках, делаемых... // Журнал министерства народного просвещения. — С.234.

³ Там же. — С.242.

філософія може лише тоді, коли покладе у підвалини мислення інші, "найплодоносніші начала". Які саме?

Чисті теорії ідеалізму, на думку Новицького, у відірваності від живого досвіду стають, зрештою, порожніми побудовами, позахмарним спогляданням. З іншого боку, досвідний шлях сам по собі теж веде до хибних наслідків. Справа полягає не просто в поєднанні теорії з досвідом, а у вищій їх злагоді в горішньому началі усякого буття — ідеального і реального. На шляху дальшого розвитку філософії, "повинно бути з'ясоване відношення розуму та віри в душі Православ'я"¹.

Злагода віри та знання, віри та розуму стане запорукою дозрівання особистої свободи, що стверджується на правах розуму, до вищої, християнської свободи духу, заснованої на благодаті; тоді загальне вже не буде чимось зовнішнім щодо окремого, щодо людської волі, а сприйматиметься внутрішньо, у самому душі, як його сутність і вимога. Цю високу місію подальшого розвитку філософії Новицький, доречі одним з найперших, покладає на співвітчизників, "а у випадку нашої немотності... на інші православні народи"².

Як бачимо, у розумінні Новицьким сутності і завдань філософії багато що навіяно німецькими ідеалістами (притому виділити чийсь особливий вплив, на мій погляд, просто неможливо), але мелодія зрештою виявляється типово слов'янською, з притаманним їй онтологізмом, здебільшого теїстично забарвленим.

Те саме бачимо і в історико-філософських розвідках мислителя. Можна без перебільшення говорити про наявність у спадщині Новицького глибоко продуманої і розвинутої історико-філософської концепції. Саме в ній чути безперечний вплив Гегеля, але водночас саме в ній ідеї київського філософа набувають самобутності й оригінальності.

Поділяючи гегелівські методологічні настанови щодо історико-філософського дослідження, О.Новицький втілює їх рішуче і послідовно. Філософські вчення різних часів і народів, за

¹ Новицький О.М. Постепенное развитие: — Цит. вид. — Т.IV. — С.384.

² Там же. — С.384.

його твердим переконанням, не є суміш довільних понять, що не мають поміж себе нічого спільного. У своїй послідовності вони повинні висловлювати розумно-необхідний зв'язок. Тому Новицький рішуче заперечує проти емпіричного підходу до історії філософії¹. Між тим, він висловлюється і проти апіорності гегелівської схеми. Історія філософії повинна спиратися на факти, але факти лишень у побудові отримують своє розумне значення. "Емпірико-раціональна побудова, — як називає свою концепцію Новицький, — може виводити а рпії не окремі історичні явища в усій їх повноті, а лише всезагальні і необхідні підвалини"; "побудова ця сама спирається на дійсність; в основі її наслідки, що виводяться з фактів", і вона "є лише результат тривалого і уважного вивчення фактів, є загальна думка, попередньо вилучена з них аналізом"². Таким чином, його метод побудови історії філософії водночас "аналітичний і синтетичний"³.

Гегелівська ідея історизму, прагнення осмислити кожне філософське вчення як таке, що розвивається, і у контексті цілого надихає Новицького на грандіозну спробу осягти щільний зв'язок філософії з іншими духовними сферами, зокрема з релігією. Аналіз історичного шляху філософії переконує мислителя в тому, що ідеї щільно пов'язані з віруваннями свого часу, що вони не просто співіснують, але взаємодіють між собою. Філософія і релігія — "немов два полюси душевного життя, що взаємно себе підтримують, немов два удари пульсу загальнолюдського духовного життя, що постійно збуджують його до подальшого руху і розвитку"⁴.

Релігія і філософія єдині за своїм змістом, оскільки звернені до вищого, ідеального боку дійсності, однак різні за формою, в якій усвідомлюють одну і ту ж істину. В релігії істина виявляється безпосередньо через унутрішнє почуття, засвоюється духом у вигляді безпосередніх сердечних переконань і вірувань. Філософія, як наука чистого мислення, намагається засвоїти свій зміст опосередкованими пізнаннями, через логічні докази і висновки, тобто у формі чистої думки. В релігії безумовне

¹ Див.: Новицький О. М. Постепенное развитие... — Цит. вид. — Т. I. — С. I — 3.

² Там же. — С. 6.

³ Там же. — С. 7.

⁴ Новицький О. М. Постепенное развитие... — К., 1861. — Т. IV. — С. 303.

відкривається як безпосередньо притаманне людській свідомості; у філософії — як думка про безумовне. Релігія живе переважно у переконаннях серця, філософія — у поняттях розуму.

Релігія і філософія, на думку Новицького, різні поміж себе не тільки за формою, але і за значенням; віра завжди вища за філософське знання. Релігія “є така галузь свідомості, де розв’язують усі загадки світу, де дістають злагоду всі суперечності думки, де заспокоюють усі журботи і тривоги серця, — є галузь вічної істини, вічного спокою, вічного світу; тільки релігія, а не мислення про неї, дарує людині блаженство”¹.

Кожна релігія, зауважує філософ, зводить своє начало до одкровення, але саме одкровення може бути природним і надприродним. Одкровення природне дається людині разом з її єством. Релігійне і моральнісне чуття, як природне в нас одкровення Божества, є джерелом природної релігії. Вище, надприродне одкровення, в усій його повноті і досконалості дароване людству Богом у християнській одкровенній релігії. З розповсюдженням богоодкровенної християнської віри починається нова епоха в історії людства, а водночас і в історії філософії: “Філософія язичницька, що розвивалася у взаємодії з природною релігією, і філософія християнська... виявляється з цієї точки зору двома різновидами філософування”².

Але розвиток філософії, розмірковує Новицький, має свою внутрішню логіку, визначається певною мірою порядком розвитку ідей. У цьому розвитку автор виділяє три фази: спочатку, в сфері відчуттів, ідеї спочивають у своїй первісній нерозвиненій спільності, потім виходять з неї і під впливом глузду розпадаються і розвиваються і, зрештою, у сфері розуму знову повертаються до своєї спільності, але вищої, що вільно споглядається³. Ці три фази розвитку ідей складають три головні моменти розвитку: 1) спочатку філософія існує у межах релігії; 2) відокремлюється від релігії, стає незалежною від неї; 3) знову звертається до релігії, намагається знайти з нею злагоду, визнати розумом те, що релігія визнає серцем.

¹ Там же. — Т.1. — С.14 — 15.

² Там же. — С.19.

³ Там же. — С.23 — 24.

Ще одну підставу для розподілу філософських учень Новицький бачить у відношенні духу до буття. Дух може звернутися до буття за трьома головними здібностями: почуттям, глуздом і розумом. Відповідно до цього і буття, що мислиться, може поставати потрійно. Спочатку три головні його моменти — світ, людина і Бог — постають у єдності; потім буття починає звертати до нас то один, то інший свій бік: то природа, то людина, то верховна Причина проходять відокремлено перед нашою свідомістю, щоб вона мала змогу докладніше і глибше осягти їх. Зрештою, всі моменти буття знову сходяться перед нашою свідомістю в одне буття, в один предмет філософського споглядання, але з усім багатством своєї різноманітності.

Ось у стислому викладі ті головні постулати, на яких ґрунтується історико-філософська концепція Новицького. Виходячи з них, мислитель уявляє історію філософії у такому вигляді. Вся історія філософії розпадається на дві частини: 1) філософія стародавньо-язичницька (безпосередність свідомості, єдність мислення і буття); 2) філософія християнська (опосередкована свідомість, протилежність мислення та буття, знання та віри). У філософії давньо-язичницькій виділено три періоди: 1) період давньо-східної філософії; 2) грецької; 3) александрійської. Християнська філософія містить у собі: 1) філософію Отців Церкви, Аравітян і схоластів; 2) період філософії нової; 3) період, що на нього чекають. Ця схема сповнена величезним конкретним історико-філософським матеріалом, “оживлена” визначніми і маловідомими персоналіями, видатними і зовсім забутими вченнями. І скрізь філософія і релігія крокують поруч, уболюючи за спільну справу — “поступове здійснення ідеї людини”.

Окреслений абрис історико-філософської побудови, сподіваюся, дає змогу уявити колосальність цієї праці. Але не будемо поспішати з порівняннями і оцінками, перш ніж надамо, зрештою, слово самому авторові. Надто довго чекає він на увагу. Чи не розплатою за те, що релігію вважав вищою за філософію, його кропітку працю майже сто років обминають дослідники.

В історії української та російської філософської думки Орест Новицький, як виявляється, багато в чому був першим. То може настав уже час віддати йому належну шану?

ДЕКІЛЬКА СЛІВ

у відповідь на рецензію твору

“Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень і т.д.”, вміщену в “Сучаснику”.¹

В VI № “Сучасника” за минулий 1860 рік вміщена рецензія на мій твір “Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень у зв’язку з розвитком язичьких вірувань. Ч.І: “Релігія і Філософія стародавнього Сходу”. Рецензія ця написана у такому тоні, що спонукає мене до відповіді незважаючи на все моє небажання вдаватися до суперечок будь з ким. Пан рецензент відгукується про мій твір у тоні крайнього роздратування і розлючення, з усіма наслідками такого настрою духу. Що ж роздратувало пана рецензента і спонукало його не тільки розлаяти мою працю, але й наговорити багато нелюб’язнощів, що стосуються вже мене, як особи? Особистостей поміж мною і п. рецензентом не може бути ніяких, бо ні я не маю честі знати його, тим паче, що він і не підписався під своєю критикою, ні п. рецензент, певне, не знає мене, як видно вже з того, що він має мене, здається, за професора, вважаючи, що учні зачуватимуть мою книжку до іспиту². А якщо так, що поміж мною і п. рецензентом не може бути особистостей; то виходить, що в самому моєму творі є щось таке, що аж ніяк не міг байдуже витримати мій критик. Що ж би це було таке?

¹ Перекладено за вид.: Новицький О.М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. — Ч.ІV. — К., 1861.

² На цей час Новицький уже 10 років працював цензором і не викладав. — Прим. перекл.

Досхочу погломонівши про людей відсталих і людей передових, — до котрих п. рецензент, безперечно, відносить і самого себе, і певне не без підстави, — критик мій прямо проголошує, що мій твір цілком відсталий і тому саме не тільки марний, але й шкідливий (с. 222). Оскільки марність і шкідливість мого твору, на думку п. рецензента, є наслідок відсталості, то він, звичайно, зупиняється лише на цьому останньому понятті і стверджує свій осуд вказівкою на джерела, з яких я користувався, і на одну думку, взяту зі вступу до мого твору. Стосовно джерел п. рецензент каже: “п. Ор. Новицький запозичив головні ідеї своєї книги у відсталих німецьких філософів, що викладають мовою Канта, Шелінга і Гегеля середньовічні ідеї (с. 223)”. Твори, з яких я користувався чи з боку головної ідеї, чи з самого викладу, відверто перелічені мною у передмові до моєї книги. Хто ґрунтовно обізнаний з літературою історії філософії і язичьких вірувань, той не може не визнати, що це найкращі твори, котрі дає нам по цих предметах Франція і Німеччина, і що в жодному з них не викладають “середньовічні ідеї”. З історії філософії є, звичайно, і застарілі твори, наприклад Бруккера, Теннемана, Рейнгольда¹ тощо, але смію запевнити мого рецензента, що я хоча і проглядав і ці твори, але, не посилаючися на них, геть не користувався з них ні в якому випадку; скажу навіть більше, хто хоче викладати, як викладав я, філософські вчення у поступовому їх розвитку, той і не може з них користуватися: так мало гармонують вони з ідеєю поступового розвитку! Що ж стосується літератури язичьких вірувань у поступовому їхньому розвитку, то і панові рецензенту повинно бути відомо, що ця література починається тільки з Гегеля і обмежується майже лише його школою. Звідки ж узяв п. рецензент застарілі книги, з яких я будімо користував? Чому він не вказав, з одного боку, на ці застарілі книги, а з іншого — на найновіші і кращі, котрих я не знав? Відповідь дуже проста: не указав тому, що вка-

¹ Бруккер Іоан Яків (1696 — ?) — історик філософії, автор 5-томної “Historia critica philosophiae a mundi incunabilis ad nostram usque aetatem deducta” (Лейпциг, 1742 — 1744). Теннеман В.Г. (1761 — 1819) — німецький філософ, послідовник Канта, попередник Гегеля, автор: “Історії філософії”. Рейнгольд Карл Леонард (1758 — 1823) — німецький філософ-кантіанець. — Прим. перекл.

зати не було чого¹. Щоправда, п. рецензент із глузуванням (втім, зовсім недоречним) згадує про один твір о. Іакінфа, з якого буцімто я користувався у викладі китайської філософії. Але якщо б п. рецензент потурбувався поглянути хоча б лише на цитати у моїй книзі, щодо китайської філософії, то вже з цього одного переконався би, що виклад цієї філософії зроблений мною безпосередньо за творами китайських же філософів, у французькому перекладі. Таке посилення на джерело мого твору, і до того ж посилення в удавано-іронічному тоні, можна би вважати за жарт з боку п. рецензента, якщо б він не перебував, чомусь, у дуже роздратованому стані духу, який, як відомо, примушує людину бачити у речах те, чого нема, і не бачити те, що є.

Але можливо я, зазначивши найкращі джерела щодо історії Філософії і Філософії релігій, мимохіть тримався понять застарілих. Це спонукає нас до розгляду тієї думки, яку п. рецензент наводить з мого твору у підтвердження свого вираду. Ця думка полягає у наступному: я стверджую у передмові, що релігія і філософія, що звернені обидві, і лише вони, до позачуттєвої сфери буття, сходяться поміж себе у своєму змісті, а п. рецензент заперечує, що філософія і релігія не мають нічого спільного, що вони розбіжні і за своїм змістом; позаяк релігія говорить про Трійцю, спокуту, ангелів, страшний суд, а Філософія про це не говорить. Але це заперечення має таку ж силу, якби хтось почав стверджувати, напр., що соловей і кінь не мають поміж себе нічого спільного, що вони не можуть збігатися ні в якому вищому понятті, наприклад у понятті тварини, бо соловей літає, а кінь ходить або бігає, на солов'ї пір'я, а на коні смух тощо. Відмінність між предметами може бачити розум і незвичкий до

¹ Звичайно, крім зазначених у моїй книзі, є й інші, полі і навіть величезні численні твори, із старовини Євроду, як напр., *Geschichte des Alterthums v. Max. Duncker* I u. 2B. 1852-3. 2-те Ausg. 1856-Perl; але позаяк Філософія і релігія стародавнього Євроду в них не складає підкового предмету досліджень, то вони обмежуються лише коротким, сивним і з парисом, і тому не названі мною серед джерел для специфічного визначення цих предметів. І твір Г. Вебера, *Allgemeine Weltgeschichte*, перекладений російською мовою пп. Ізвитовичем і Зусим, ч. I, 1860, частиною викладає релігійне вчення надто стисло, напр., китайське, частиною не зводить до належної системи, напр., віровчення спитян.

міркування; але щоб у речах, зовні різних, зрозуміти схожість, для цього потрібне поглиблення: невже п. рецензент неадатний до нього? Не думаю; скоріше повірю, що з якоїсь причини йому не хотілося цього зробити. Як би то не було, але п. рецензент стверджує, що ця моя думка відстала, що я “наслідував у ній хибну думку схоластиків, котрі змішували Філософію Арістотеля з істинами християнської релігії” (с. 227). Але хто ґрунтовно вивчав історію Філософії, хто не перегортував лише окремі вчення філософів, але стежив за головною ідеєю, що проходить скрізь усі філософські вчення, той дуже добре знає, що характер середніх віків є саме роздвоєння думки і буття, розуму і віри, Філософії і релігії до того, що Схоластики визнавали дві різні істини — філософську і релігійну, які можуть собі суперечити і водночас обидві залишатися істинами. Навпаки, характер новітніших часів полягає у зближенні цих суперечностей, так що тільки за новітнього часу можна було висловити і дійсно вперше висловлене Гегелем, в його Філософії релігії, це зближення Філософії і релігії за їхнім змістом. Отже п. рецензент цього разу схибив. Він сам, цілковито розрізняючи філософію і релігію, посідає у цьому випадкові саме точку зору Схоластиків, а між тим крадькома киває на Петра.

У чому ж, на думку п. рецензента, полягає зміст Філософії на відміну від змісту релігій? Він каже, що всяка земна наука, отже і Філософія (про яку тут і йдеться) на відміну від релігії “дає нам лише відомості про зовнішню і матеріальну природу і про людину, як істоту матеріальну” (с. 227). Що ж це таке? Загальноновизнано, що цими предметами займаються лише природничі науки, наприклад Фізика, Хімія, займається Фізіологія і т.п., але аж ніяк не Філософія. Я не думаю, щоб п. рецензент зовсім не знав, чим займається Філософія; хто приймає на себе працю писати критику філософського твору, той неодмінно повинен знати принаймні те, в чому полягає зміст Філософії. Не думаю також, що п. рецензент цими словами висловив зовсім не те, що хотів сказати; невміння висловити саме то, що на гадці, передбачає надзвичайну недосвідченість у письмовому викладі думок, чого я рішуче не припускаю в панові рецензенті, котрий (хтозна з якої речі) вважає себе передовою людиною.

Таким чином я маю вагому підставу прийняти його слова серйозно і в тому саме смислі, який вони висловлюють. Але визнати такий зміст за Філософією може лише матеріаліст, тобто той, хто визнаючи існування лише матерії і поєднаної з нею матеріальної ж сили, рішуче відкидає за цим дійсність світу духовного, дійсне буття людської душі, як духу, і самого Бога. Що п. рецензент матеріаліст, не можна не бачити ще й з двох статей, надрукованих у IV і V №№ "Сучасника" ж за минулий 1860 р. з приводу твору "Антропологічний принцип у Філософії". Статті ці за думками, стилем, манерою викладу безперечно належать тій же особі, котра писала рецензію на мою книгу, хоча я зовсім не знаю, хто ця особа; а ці статті суть виклад саме матеріалістичного вчення, з чим не може не погодитися кожен, хто хоч трохи знайомий із вченням матеріалістів. Коли я стверджую, що п. рецензент матеріаліст, то стверджую зовсім не для того, аби самою цією назвою докоряти йому; всяке вчення, навіть і матеріалістичне, в історичному русі думки має право існувати поряд з іншими вченнями. Називаю п. рецензента матеріалістом навіть і не для того, аби спростувати тут його переконання; я знаю, що матеріаліста неможливо переконати, а треба спершу перевиховати, бо матеріалізм є психічна неміч, яка не дозволяє людині бачити світ надчуттєвостей і рухатися у сфері надчуттєвих понять: матеріалізм ходить тільки з одною ногою і дивиться лише одним оком. Я наполягаю на матеріалістичній тенденції п. рецензента лише тому, що з цієї лише точки зору стає зрозумілим увесь характер його рецензії на мою книгу, стають зрозумілими і його думки, і його надзвичайне роздратування духу.

І справді, якщо п. рецензент не хоче погодитися на збіг змісту Філософії і релігії, то лише тому, що жоден матеріаліст не приймає дійсності світу духовного, а внаслідок того і змістом Філософії висуває лише ту дійсність, яку знає, тобто "зовнішній світ і людину, як істоту матеріальну", і цей лише зміст визнає серйозним і дійсним, тоді як релігія, звернена до надчуттєвості, на думку матеріалістів, займається тим, чого немає насправді, — порожніми вигадками фантазії. Зрозуміло, що з цієї ж причини матеріаліст-рецензент аж ніяк не може допустити переваги

релігій над Філософією; я віддаю перевагу релігії перед Філософією між іншим тому, що тільки релігія веде людину до Бога, як останньої його мети; але для матеріаліста немає ні Бога, ні останньої мети; тому релігія, на думку матеріалістів, придатна лише тільки для неосвіченої черні, але не для такої передової людини, як п. рецензент. Але якщо, за його переконанням, Філософія вища за релігію, то як же нам бути? Філософських учень дуже багато: яке з них поставити вище ніж релігію, і до того ж нашої християнської релігії? Системи Канта, Шеллінга, Гегеля вже минули, хоча і не без сліду для людства, а тепер, із розкладу того боку гегелева вчення, який не містить у собі істини, народився в Німеччині (хоча і серед обмеженого кола осіб) матеріалізм, як із розкладу трупа народжуються хробаки для скорішого його знищення. Ось це-то, звичайно, новітніше вчення п. рецензент, як матеріаліст, і бажає поставити вище за релігію, або краще сказати, замість релігії: матерію замість Бога, скотоподібність людини замість богоподібності, кінцеве знищення його замість безсмертя душі і майбутнього життя, матеріалістичний егоїзм замість християнської любові; твори матеріалістів замість Євангелія, Молещотта, Біхнера і, звичайно, себе, як передову людину, замість божественного вчителя християнської релігії: результат, який треба було б визнати конче сумним, якби не був він конче смішним, якщо найпорожніше з найпорожніх людських зазіхань.

На підставі історичного руху філософських учень я стверджую у вступі, що у найближчому майбутньому треба чекати зближення Філософії і релігій для розв'язку першочергового зараз питання про відношення віри і знання: якщо ж п. рецензенту не віриться, щоб від зближення Філософії з релігією могло статися щось добре, то, звичайно, тому, що матеріалістові дійсно ледве чи залишається чекати від релігії чогось доброго для себе. Але і п. рецензента не зайве спитати з цього приводу: чого доброго чекати від розповсюдження в суспільстві матеріалізму? Матеріалізм у теорії допускає існування лише матеріальної сили, а тому і в практиці, — у суспільному житті повинен визнати законність і справедливність використання лише грубої фізичної сили. Чи подумав про наслідки цього принципу п. рецензент?

Можливо. Хто вважає себе передовою людиною, той повинен не тільки стояти попереду, але і дивитися вперед. Не менше за п. рецензента і будь-кого іншого бажаю я прогресу у нас в усіх можливих відношеннях, але не на тому шляху, куди тягне п. рецензент. Позавчора п. рецензент міг бути кантистом, учора тегельянцем, але сьогодні він матеріаліст, адже сьогодні він прочитав книжечку якогось матеріаліста, і його вчення, хоча власне кажучи старезне, але у підновленому вигляді, він визнав найновішим, і тому наймудрішим; а за такого переконання його зрозуміло, чому найкращі твори з історії Філософії та Філософії релігій, якими я користувався, а пототів мою книгу, він вважає відсталими, хоча жоден з німецьких матеріалістів не написав ні історії Філософії, ні Філософії релігій і певне ніколи не напише, бо матеріалізм займається лише запереченням духу і далі цього заперечення не здатний йти нікуди. Зрозуміло також, чому п. рецензент, із зневагою відгукуючись про всіх країнних мислителів Германії й Франції, котрі писали історію Філософії та релігій, а ще з більшою, звичайно, про мою книгу, тим самим висуває себе уперед, вважає себе в нашій вітчизні передовою людиною: він послідовник найнешолавішого у Німеччині вчення, послідовник матеріалізму! Але бути послідовником матеріалістів хоча б і німецьких, не велика честь. Поміж матеріалістів немає жодного надто видатного ні хіміка, ні фізіолога, однак кожен матеріаліст безперервно посилається тепер то на Хімію, то на Фізіологію; але посилаючись на них робить такі невдалі висновки і наслідки, які не знають і не можуть визнати ці науки і які компроментували б їх, якщо б п. матеріалісти не були суб'єктами, котрі компрометують ними лише самих себе. Не зайве зауважити тут, що матеріалістами називають себе не природознавці, котрі у своїх дослідженнях природи і людського організму обмежуються тільки (як і належить їм) матеріальною стороною буття і котрі, тому, зовсім не зачіпають духовної сфери людини і взагалі метафізичних питань, а ті неглибокі філософи, котрі з відкриттів у галузі фізичного світу поспішно і всупереч здоровому глуздові роблять висновки, що заперечують духовний бік буття, природознавці вигадують людський організм з матеріалістичних підстав і заслуговують цілковитої поваги і спів-

чуття, а матеріалісти з цих підстав хочуть виплутати всю сутність людини. Цих панів поважні мислителі у Німеччині ж, і притому не трансцендентні мислителі, а славетні фахівці — хіміки як Лібіх, фізіологи, як Людвіг, лікарі-психологи, як Лотне, вважають тільки "дилетантами і дітьми в науці", щоб не наводити інші відгуки, більш суворі, хоча не менше справедливі. Що ж сказали б ці мужі науки про наших доморослих матеріалістів, що філософують з чужого голосу, котрі, втім, заради цього матеріалізму, взятого напрокат, вважають себе передовими людьми, хочуть задавати у нас тон у галузі Філософії і такі ласі до нарікань іншим у відсталості? У Німеччині матеріалізм має, принаймні, історичний сенс, як крайня протидія вкрай напруженому ідеалізму Гегеля; але який сенс може мати він у нас, коли він є лише один з перехідних моментів у вирішенні такого питання (про відношення думки і буття), у розвитку якого не приймали ми ніякої участі і яке складає історичне завдання іншого, а не нашого народу? Кожний передовий народ є представником якоїсь загальнолюдської мети, але водночас найвідповіднішої до його національності; брати уривки з розв'язку завдання іншого народу і, не переплавивши в горнищі народного духу, нав'язувати їх нам під виглядом прогресу — значить лише доводити свою власну дитячість, — нездаття розуміти свою власну національність і безсилля задовольнити її вимоги¹. Філософія, де розвивається вона, є вище вираження того загальнолюдського завдання, розв'язок якого покладено перед тим чи тим народом, але водночас вона є вище вираження народної

1

Можливо, п. рецензент думає, що російське суспільство проявляє у своєму історичному і сучасному житті так багато елементів матеріалістичних, що їх можна визнати характерною його рисою; але у такому випадку не зайве зауважити, що те ж суспільство виявляє не менше явищ зовсім іншого татунку, що явища матеріалістичного характеру суть лише вираження нерозвинутості суспільства і тому не можуть бути нормою для подальшої його освіти і розвитку, що навпаки, якщо є в нашому суспільстві багато матеріалістичного, то справді освічені, потогіи справді передові люди зобов'язані не відтодовувати і виправдовувати перекрученими тлумаченнями цієї тваринний бік життя, немов стино істинний, але протиставляти йому здорові і чисті поняття, більш гідні людини і великого суспільства, яким належить бути Росії.

самосвідомості; а чужою самосвідомістю годі замінити нашу власну. Філософія, як живий розвиток народного духу, тим, між іншим, відрізняється від усякої іншої науки, що не може бути взятою зовні, але повинна розвиватися із нашого ж власного національного духу. Появу матеріалізму в Німеччині ми, звичайно, повинні взяти до уваги, можемо навіть вивчати його, як вивчаємо й інші німецькі системи, але вивчати зовсім не за тим, аби захопитися тим безоглядно, але для того, аби виробити у собі здатність до самостійного філософування і, зрозумівши історичний рух Філософії, збагнути, куди і як повинні ми самі відібати на шлях, нам передпокладений, зрозуміти, яке завдання чекає на нас і як узятися до його розв'язку. Дивлячися з цієї точки зору на історичне значення німецького матеріалізму і визнаючи його вкрай незадовільним у ньому самому, я маю, здається, підставу зовсім не визнавати його прикладним критерієм для оцінки будь-якого філософського твору, що у нас з'являється, і жодного російського матеріаліста через те тільки, що він є послідовник німецького матеріалізму, не визнавати ще передовою людиною. Між матеріалістом німецьким у Німеччині і матеріалістом російським у Росії — велика різниця: той стоїть на історичному ґрунті народного життя, цей — на ґрунті чистої випадковості; там матеріалізм є живий протест проти заявленої вже крайності ідеалізму, у нас — пуста відлуння; у Німеччині матеріалізм у самій своїй односторонності і незадовільності становить виклик для подальшого руху Філософії, до утворення нової системи, яка замирила б наявні крайнощі, у нас — не маючи у собі нічого живого, взятого з історичного життя народу, і тому залишаючися зі своєю односторонністю і неміццю, є лише заперечення того, що склало підвалини всякого впорядкованого суспільства — його віри і доброї моральності, є лише заклик народного життя назад, — до незвіря в тому, що є найбільш свідомим для нього, до сліпого егоїзму і вдавання до грубої фізичної сили, словом — до часів цілковитого варварства: але не вгору — прогрес, а регрес: хто хотів би йти у нас поперед такого руху, той йшов би назад; а тому не має ніякого права

дорікати у відсталості тому, хто щодо нього йде у напрямку протилежному, хто шануючи науку шанує і віру у властивій їй ділянці і хто у прогресі суспільного життя бажає бачити поступовий розвиток чисто-моральних і розумно-вільних узаємин між людьми, а не панування матеріалістичного егоїзму і насильства.

Оскільки п. рецензент матеріаліст, то зрештою зрозуміло, чому мій твір викликав у нього такий жовчний стан духу, що своєю чергою повело його до відомих результатів. Так рецензент у IV та V №№ "Сучасника" (1860 р.) у статті "Антропологічний принцип у Філософії" серед різних викрутів, відступів, перерв і недомовок почав викладати публічні лекції матеріалізму. Ледве у першій статті (№ IV) став він навіювати публіці, буцімто "наука (яка саме?) усуває всяку думку про дуалізм людини", буцімто, "все проявлене в ній відбувається за однією реальною (тобто матеріальною) натурою" (с. 349), тому що в ній буцімто "нічим не виявляється присутність духу" (с. 349 — 50), що так званий моралісний (тобто духовний) порядок явиш у людині є тільки особлива якість тієї ж матеріальної природи (351), позаяк весь світ (без винятку) є лише процес хімічних комбінацій, тільки у різних кількостях і на різному ступені інтенсивності (352 — 59), що "коли природничі науки і не досягли такого розвитку, аби задовільно пояснити всі важливі явища природи", а особливо такі явища, як думка, свобода волі, совість, то для матеріаліста цілком вистачить і негативних висновків, досить наприклад сказати, що ці явища духу не суть явища духу, якого, зрозуміло, ми не знаходимо в жодному хімічному процесі (360 — 5); ледве в другій лекції (№ V) п. рецензент, переходячи від висновків негативних до позитивних, з одного боку, підніс тварин до людини, наділивши їх розумовими здібностями (с. 25), навіть здатністю складати силогізми (27), наділивши свідомістю (28) і навіть піднесеними, безкорисливими ідеальними почуттями (30), відмовивши їм лише у хисті до слова (1 стат., 350), хоча деякі матеріалісти, напр. Біхнер (у відомому своєму творі на с. 237) з більшою, принаймні, логічною послідовністю приписують їм і цей хист; а з іншого боку, ледве принизив він людину до худоби, обмеживши все її мислення хімічною комбінацією відчуттів і

уявлень (26), найнісенітним, я хотів сказати, найчудовішим чином пояснюючи навіть абстрактне мислення Н'ютона тим же (якими саме, залишилося таємницею п. рецензента) комбінаціями у нервовому процесі (26), відмовивши людині у свободі волі (с. 7) і змовчавши про совість, відмовивши в усіх піднесених, безкорисливих, суто моралістичних почуттях і вчинках (33), у котрих не відмовив навіть собаці (30), — висунувши єдиною підвалиною почуттів і вчинків егоїзм і розрахунок (33, 35), запідозривши в ньому навіть материнське почуття любові до дитини (33), — указавши мету всіх людських прагнень лише в отриманні насолоди (39), і визнавши добро або чесноти лише за корисність (40) або розрахунок, тобто чим більша користь, тим більша і чеснотність (41), наприклад пограбувати заможного заради своєї користі буде набагато більша чеснота, ніж здійснити лише маленьку крадіжку; — ледве п. рецензент пообіцяв, хоча і не певне, розтлумачити уявлення розуму (43), тобто розгорнути матеріалістичну тему: *der gedanke ist eine Bewegung des Stoffs*, а потім, наслідуючи відомій програмі матеріалістів, зробити висновок, що *душа ist nur ideelles produkt einer gewissen Combination mit Kraften begabter Stoffs*, а звідси новий висновок, що зі смертю тіла *muss auch jener Krafteffect verschwinder, welchen wir Seele nennen*, потім напоумити російську публіку, що всі наші поняття про Бога лише тільки *Antropomorphismen*, d. h. *Ergengnisse menschlicher Phantasie und menschlicher Anschauungsweise, gebildet nach dem Muster der eignen menschlichen Individualität*, а зрештою, у вигляді загального висновку, виголосити урочисте звернення до публіки: "отже ви бачите, шановне панство! що ні в нас, ні поза нами немає нічого, крім *Kraft und Stoff*!", — коли кажу, все це відбувалося і могло завершитися, раптом ні сіло ні впало з'являється у Санкт-Петербурзі і потрапляє під руку п. рецензента твір якогось Ор.Новицького, який стає поперек матеріалістичної його тенденції. Як тут бути? Жоден матеріаліст не спростував ще позитивним чином дійсності світу духовного та стосовних його істин, жоден ще не сказав жодного розумного слова на пояснення походження наших вищих душевних здібностей, наприклад свободної

волі і совісті, з хімічного процесу матерії¹; і тому матеріалісти зустрічають усякий антиматеріалістичний твір із розлюченням і ненавистю і в таємному почутті власного безсилля вміють лише глузувати і знушатися з такого роду творів (приклад чого можемо бачити в 4-х передмовах відомого твору Біхнера). Як же і моему п. рецензентові не спалахнути гнівом, як не вийти із самого себе, не напружити всю енергію свого “хімічного процесу”, щоб потоптати ногами ненависний твір, змісити його з багнюкою і якщо можна, знищити? Як не визнати його відсталим, якщо матеріалісти найкращих і славетних хіміків і фізіологів уважають відсталими, як тільки вони насміялися суперечити їхній тенденції, і коли мій п. рецензент так далеко просунувся вперед хоча не на шляху прогресу, а регресу? Як не наврочити цьому творові, або краще сказати, — оскільки матеріаліст не може бути пророком, — як не побажати йому “книгопродавчого неуспіху? (с.222)”. І особливо, як не застерегти від нього молоде покоління (там же), на яке п. рецензент, здається, переважно розраховує, в тому, мабуть, міркуванні, що за десятирічного закриття в Університетах кафедр Філософії покоління це не підготовлене до відбиття навіть найнісенітнішого вчення? Чи дивно після цього, що п. рецензент проголосив цей твір “не тільки некорисним, але й шкідливим”? Він дійсно шкідливий з точки зору п. рецензента: вже сама назва його: “Поступовий розвиток філософських вчень і вірувань” — не може не колоти очі матеріалістові, бо поступовий розвиток учень передбачає розумну мету, до якої він прагне; а матеріалісти заперечують усяку доцільність; вони знають лише випадок і фізичну необхідність. А що ж сказати про зміст і напрямок твору? В самому вступі трапляється п. рецензентові думка, що релігія має такий же міцний і надійний зміст, як і Філософія, і що релігія, о жаж! у певному відношенні вища за Філософію, навіть Філософію нашої передової людини, Філософію матеріалістичну. Як

¹ Навіть рецензент намагається переконати, бупімото наука вирішила, що всі душевні функції в нас виконують фізичні чинники. Сміємо заперечити п. рецензента, що ця теза його хибна. Найкращі представники природознавства жодно і позитивно зізнаються і доводять (напр. Люблін, Вегбер, Лотце), що фізичними чинниками неможливо пояснити душевні явища.

же після цього можна переконати молоде покоління, що всі релігійні поняття суть тільки Anthropomorphismen? Та й після таких думок не варто і читати далі книгу Оп.Новицького; і вона справді випадає з рук п. рецензента; він зізнається, що йому нудно читати її: так, невесело, коли в читальникові піднялася вся жовч і розлагодився весь "хімічний процес його єдиної, саме реальної, тобто тваринної природи!" А що ж було б, якби п. рецензент прочитав увесь твір і побачив, що матеріалізм у ході розвитку філософських вчень завжди займав найостанніше місце, що самою ж історичною логікою він постійно засуджувався і заперечувався, як найнезадовільніший засіб людського мислення? Що сказав би він, якщо б у заключному погляді на весь розвиток стародавніх філософських вчень і вірувань побачив, що весь цей розвиток був підготовкою стародавнього людства до прийняття богооткровенної, християнської релігії, час появи якої тому, складає не хронологічну лише підставу для розподілу всієї історії на стародавню і нову, але найістотнішу епоху всесвітнього життя людства, центр, до якого тяжіло все духовне життя прадавніх народів і з якого виходить оновлене життя народів християнських? Що сказав би він, якби побачив, що хоча стародавня Філософія постійно пересилиювала форми язичьких вірувань, але тільки для того, щоб довести людство до християнської релігії, котра таким чином історично виявляється вищою за всю стародавню Філософію, як мета вища за її засоби? Що сказав би він, зрештою, якщо б і в стислому моєму огляді "розвитку Філософії у світі християнському" побачив, що хоча Філософія середніх віків і відродження пересилила форму сповідання середньовічного католицизму і Філософія нова — форму сповідання протестантського, але що сама сутність християнської релігії не може, однак, бути пересиленою ніякою Філософією, що навпаки, ця релігія, як релігія безумовного Духу, може служити зворушуванням і джерелом нескінченного розвитку людського духу навіть і в його філософуванні? Дочитавши до всього цього, п. рецензент, як матеріаліст, котрий не визнає за релігією ніякого значення згідно зі своєю Філософією, певне,

засудив би цю книгу якщо не на спалення, то принаймні на прокляття!

Від мого твору п. рецензент переходить до моєї особи. Треба принизити самого Ор.Новицького перед публікою, щоб хто-не-будь не подивився в цю книгу і не знайшов би усієї безглуздості критики п. рецензента. І ось тоном непогрішного оракула він виголошує, що цей Ор.Новицький ні риба, ні м'ясо, що він "ні богослов, ні філософ (с. 228)". Але за таку рекомендацію мене публіці я широ дякую панові рецензенту: я знаю, що для матеріаліста богослови суть лише Штрауси і Фейєрбахи, а філософи — Епікур, упорядник *Systeme de la nature*, Моєшотт, Бікнер і К⁰; але до цього товариства, якого склад думок відомий мені не менше, ніж п. рецензенту, я не маю ніякого бажання належати, як не бажаю зламати собі ногу, чи виколоти око. Належало б ще пристрахати Ор.Новицького, або, принаймні, якийсь глузуванням відбити в нього усяке бажання продовжувати розпочатий ним твір; і ось рецензент з іронічною посмішкою радить йому вирушити "місіонером до бурятів, або тунгузів (229)". Але Ор.Новицький, вважаючи всі витівки п. рецензента мірною комедією (щоб не сказати більше) і за своїм становищем у світі не маючи можливості куди б то не було вирушити на проповідь Християнства, продовжував і закінчив свою справу, немовби ні п. рецензента, ні його рецензії ніколи і не бувало на світі. А за обов'язну пораду вважаю обов'язком запропонувати рецензенту і мою пораду. Якщо ви, п. рецензент, маєте свої філософські переконання і вважаєте їх найістинніми і корисними для суспільства, то не обмежуйтеся самими лише не для всіх зрозумілими натяками; підійміть сміливо вище прапор, відверто висловіть ваші думки з усіма їх наслідками, щоб публіка могла вирішити, чи пропонуєте ви їй ґрунтовне вчення, чи фокус-покус у галузі науки? — Якщо ви хочете критикувати чужу працю, протиставляйте їй відкрито і сумлінно ваші переконання, а не нападайте на неї з-за рогу, з прихованою думкою. Якщо ви визнаєте за необхідне, за вашими переконаннями, засудити будь-чий твір, засуджуйте його, якщо можете, на

підставі вчених доводів, спокійно і з гідністю, як личить духу серйозної науки, а не зустрічайте його самим тільки розлюченням і переслідуванням: фанатизм у галузі науки ще менше може бути виправданим, ніж у справах релігії. Якщо ви вважаєте себе передовою людиною аж до того, що найповажний серед російської публіки “Російський Вісник” вважає лише шаблиною, “підготовкою публіки до прийняття ваших (звичайно, матеріалістичних, та ще аби-яких) ідей” (Суч. 1860, № VI, с. 270)¹ — на добрий час! будьте собі і передовою людиною: але доводьте це, якщо можливо, вашими власними, серйозними науковими працями, а не передражнюванням німецького матеріалізму, не задурюванням публіки щодо якогось високого вашого становища серед неї, а ще більше — не зловмисною лишенем зневагою чужих праць; постійне приниження вами інших може закінчитися рішучим приниженням вас самих; публіка, виведена з терпіння нічим не обгрунтованим самохвальством вашим, може зрештою сказати вам: “Шановніший! зійди з тієї височини, на яку ти ставиш себе без мого відома і згоди; ніхто не має права сам себе вважати передовою людиною у суспільстві; право судити про це належить самому суспільству, а ще більше нащадкам!”

Я ледве не забув сказати, що п. рецензент зволив і похвалити мене в одному відношенні, а саме сказав, що я “пишу, дотримуючись правил граматики (223)”. Щоб не залишитися винним, вважаю за справедливе віддати належне і п. рецензенту: хоча він, за його власною свідомістю (226) зовсім не богослов, і хоча улавно-критичними статтями про філософські твори довів, що й у Філософії не ходив він далі прочитання одної або двох книжечок німецьких матеріалістів, — зате він володіє мистецтвом складати риторичні ампліфікації. Так, дуже просту думку, що в історичному розвитку людства, як і в русі війська,

¹ Але “Російський Вісник” ніяк не приймає від вас цієї честі і, з ваших же слів (на тій же 270 с.) доводить *безглуздість і зурбаніст* ваших поглядів.

² Ім'я передової людини, будь-ким дане самому собі, зовсім не є заперукою її його гідності, ні істинності його вчення; лементувати і шуміти про самих себе звичайно потягують тільки найдріб'язкові люди; а справді передові уми, знебідного, тихо і спокійно роблять свою справу і тільки час виявляє їхнє значення для суспільства.

одні виходять уперед, а інші відстають, п. рецензент умудрився розтягти на шість сторінок стислого друку (217 — 22). За таку чудову риторичну ампліфікацію кожен учитель Риторики виставив би учню повний бал.

На закінчення п. рецензент висловлює побоювання, “що вся праця моя пропала марно (230)”. Але саме це побоювання зовсім марне. Праця моя зовсім не пропала дарма; вже за найпершої своєї появи у світі вона вчинила свою дію, адже у п. рецензента-матеріаліста викликала “скрегіт зубовний”.

Ор. Ножницький

Переклад з російської М.ТКАЧУК